
ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Kazimierz Wojnowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-1522-2568

BHW 44/2021

ISSN 1233-2224

DOI: 10.14746/bhw.2021.44.1

Intencje edukacyjne pragmatycznych znaczeń w *Sztuce doczesnej mądrości* Baltasara Graciána

Abstract. Educational Intentions of Pragmatic Meanings in Baltasar Gracián's Wordly Wisdom

Baltasar Gracián's views revolved around the motivation of moral axiology in reference to the cognitive knowledge of reason and the practical knowledge of reason, by which individuals achieve effective results. He believed that knowledge of motivation, strategies and tactics for successful goal achievement should be imparted in education, while wisdom is expressed by effective long-term and permanent results of reasonable actions. Behavioral strategies motivated by moral axiology result in increased human spiritual and material well-being in society, and education in this area contributes to knowledge spread and moral progress. Temporal wisdom is both life wisdom and worldly wisdom; the former belongs to the human nature of life and is a driving force behind the creation of a better human world.

Keywords: wisdom, education, practical knowledge, pragmatic values, effective action

Wiedza oraz umiejętności są ontycznymi atrybutami edukacji, bowiem od jej początku i nadal wyznaczają jej cel, określają jej zadania, formułują jej wartości. Edukacja to społeczno-historyczny proces uwalniania zasobów ludzkiej wiedzy poznawczej i praktycznej przez jej ideowych i instytucjonalnych dysponentów w przestrzeń kulturową potrzeb i zadań oraz jej przetwarzanie we wszystkich sferach aktywności człowieka, łącznie z tworzeniem nowych treści wiedzy i wartości w jego myśleniu krytycznym, będący intelektualno-aksjologiczną atrybutywnością istnienia *homo sapiens*. W powyższym ujęciu edukacja jest pojmowana w tematycznych rozważaniach w niniejszym tekście. Zakres znaczeniowy pojęcia edukacja konkretyzowany do działań nauczania oraz wychowania ma w nim zastosowanie oboczne, jednakże w treściach konkretnych aspektów jest on uwzględniany, zwłaszcza w zakresie edukacyjnych konotacji i wychowania.

Edukacja w dziejach grecko-helleńskich atrybutywność tę wywodziła z filozofii platońskiej oraz arystotelesowskiej, zorientowanych na epistemologiczną kognytywność, wyrażających dominantę poznawczą, a także z aksjologicznej determinanty w filozofii sokratejskiej oraz stoickiej, zorientowanych na wartości zawierające się i ujawniające w realnych umiejętnościach¹. Edukacja rzymska za podstawę celu i zadań edukacji przyjmowała reguły pragmatyczne skutecznego sprawstwa w osiągnięciu miary efektywnego rezultatu. Wpływ hellenizacji na edukację rzymską powodował włączanie adaptacyjne do jej pragmatycznych celów i zadań aksjologicznych znaczeń z filozofii sofickiej oraz stoickiej, pozostawiając poza edukacją dominantę poznawczą filozofii platońsko-arystotelesowskiej, jako *accidens eventus intellectus species scientia*.

W czasach od zarania filozofii chrześcijańskiej aspekty edukacyjne wyznaczała i określała ich konteksty teozoficznie zróżnicowana filozofia patrystyczno-gnostyczna, a od wczesnego średniowiecza wykładnia filozofii augustynizmu z jego providencjalizmem oraz powstające i rozwijające się w następnych wiekach poglądy filozofów chrześcijańskich – od ortodoksyjnie dogmatycznych do doktrynalnie krytycznych, aż po ówczesnie herezyjne. Natomiast od XI w. powolnie wzrastająca obecność arystotelizmu oraz awerroizmu, przejawiająca się kwestiach bytu, zagadnieniach logiki oraz aksjomatyki, tworzyła scholastyczną wykładnię treści i wartości dla edukacji².

W okresie odrodzenia przed edukacją otworzyła się arystotelesowska perspektywa poznawcza z jej *episteme*, a od XVI w. aksjologiczna determinanta filozofii sokratejskiej i stoickiej wprowadzała do edukacji i w niej upowszechniała wartości społeczne i polityczne, intelektualne i etyczne oraz estetyczne, które już wcześniej były jednostkowo wyrażane w poglądach herezjarchów, heretyków, schizmatyków, reformatyków konfesyjnych, utopistów, agnostyków, uczonych, poetów i artystów sztuki. Idee humanizmu były zatem wyrazem obecności wartości orientowanych dla edukacji i przez nią, stanowiły zaczyn stosowania ich w przestrzeni potrzeb człowieka i społeczeństwa. Wprawdzie idee te osadzały się w zasobach aksjologicznych edukacji, lecz podlegały konfesyjnie rygorystycznemu nadzorowi i surowej kontroli ich przekazu w kształceniu, zwłaszcza w wychowaniu. W czasach grecko-helleńskich formą przekazu edukacyjnego był dyskurs erystyczny, w kulturze rzymskiej mowy retorów, w chrześcijaństwie łacińskim obie, w niewyraźnej odrębności stosowane w oracjach kaznodziejskich.

Edukacja w XVII stuleciu dysponowała ogromnymi zasobami wiedzy poznawczej, w tym naukowej, oraz nagromadzonymi w ostatnich wiekach zasobami wiedzy praktycznej, posiadała skuteczne umiejętności tworzenia świata rzeczy i myśli potrzebnych człowiekowi, także dla ich rozumienia i wykorzystania. Wiedza poznawcza pozwalała ówczesnie na opisywanie, wyjaśnianie i projektowanie rzeczywistości społecznej oraz

¹ J. Woleński, *Epistemologia – poznanie, prawda, wiedza, realizm*, Warszawa 2005, s. 60–61 i in.; W. Tarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 66–156.

² W. Stróżewski, *Ontologia*, Wydawnictwo Aureus, Kraków 2004, s. 121, 145, 149, 231–239 i in.; W. Tarkiewicz, *Historia filozofii*, op. cit., s. 173–205 i część druga.

możliwości indywidualnych ludzi zamożnych. Natomiast wiedza praktyczna tworzyła tę rzeczywistość i zarazem ją wyrażała poprzez korzystanie z umiejętności stosowanych. Wiedzieć i znać praktycznie oznaczało posiadać umiejętności i wyrażać je w efektywnym rezultacie. W stuleciu tym tworzyła się aksjologia skutecznego celu, formułowały wartości praktycznego skutku, użytecznego rezultatu nie tylko w sferze gospodarczej, politycznej, intelektualnej, artystycznej, ale również – co znaczące i znamienne dla tego stulecia – kształtowały się wartości pragmatyzmu relacji komunikacji interpersonalnej. Jest to wiek, w którym powstały teorie naukowe, koncepcje wielkich twórców, wynalazców i myślicieli: pedagogiki, filozofii, etyki, teologii, prawa, nauk przyrodniczych, medycznych, społecznych, technicznych i inżynierskich, malarstwa, muzyki i literatury, powstawały także towarzystwa naukowe³. Było to stulecie wybitnych uczonych, tworzących i rozwijających wiedzę naukową w znaczeniu – jak na ówczesne czasy – epistemologii kognitywnej, epistemologii bez metafizyki w wiedzy poznawczej. Bardzo istotne znaczenie miało wykształcenie użyteczne praktycznie, służące zachowaniom i działaniom skutecznie sprawczym, mające swe uzasadnienie merkantylne, które znacząco wzrastało.

W katolickiej Europie, po głównym okresie reformacji, od połowy XVI w. scholaryzację tworzył oraz dynamicznie upowszechniał zakon jezuitów; uczynił z niej domenę kształcenia i wychowania, realizowanego jako misja, także w *nowym świecie*, zachowując ten prymat do lat 70. XVIII stulecia. Szkolnictwo jezuickie wszystkich szczebli stało się dominujące, przy czym było ówczesnie na najwyższym poziomie nauczania wiedzy i wdrażania misji wychowania katolickiego; zachowało ten poziom przez cały okres jego trwania. Hiszpania przez ponad dwa stulecia była krajem głównie szkolnictwa jezuickiego, aż do kasaty zakonu przez papieża w 1773 r. To w niej, z surowym katolicyzmem i ponurymi dziejami jego Kościoła, doktrynalnie inkwizycyjnego i fundamentalnie kontreformacyjnego, rozwijała się jezuicka wiedza dla nauczania i formułowała się aksjologia wychowania starszych dzieci i młodzieży, jednakże odwołująca się do poznawczych rezultatów nauki oraz, co do zasady, podawana w jej bezpośrednim przekazie. Było to możliwe, ponieważ zakon jezuitów miał pełną autonomię w zakresie korzystania z wiedzy naukowej oraz kultury świeckiej i przekazywania ich w określonym zakresie w nauczaniu, a także posiadał wiele innych istotnych dla swojego funkcjonowania niezależności od struktury organizacyjnej i hierarchii kościelnej, podlegając jedynie zwierzchniej decyzji papieża w sprawach wiary. Autonomia zakonu była przedmiotowo tak rozległa, że funkcjonował on jako niezależna organizacja pozakościelna z wszelkimi w tym zakresie uprawnieniami i wewnętrznym ładem organizacyjnym oraz od nikogo niezależnymi kontaktami zewnętrznymi. Osiągnięcia jezuitów w zakresie organi-

³ Między innymi takich uczonych, wynalazców, filozofów, artystów, jak: J.A. Komeński, W. Raticius, S. Hartlib, H. Grotius, F. Bacon, J. Priestley, W. Temple, W. Watton, T. Sprat, G.W. Leibniz, B. Spinoza, Galileo Galilei, J. Locke, T. Hobbes, B. Pascal, R. Descartes, P. Gessendi, A. Geulinx, M. Malebranche, J. Kepler, E. Torricelli, R. Boyle, A. Leeuwenhock, W. Harvey, L.F. de Vega, L. Gongora, F. Quevedo, P. Calderon de Barca, J.B. Molier (Poquelin), P. Corneille, J. Racine, F. La Rochefocould, C. Jansen, A. Arnuld, B. Fontenelle, P.P. Rubens, H. Rembrandt, C. Lorrain, J. Wermer, J. Zurbaron, D. Velsquez, C. Monteverdi, P.A. Scarlatti, A. Corelle, H. Purcell, G. Frescobaldi, J.P. de Crousaz.

zacji szkolnictwa, działań pedagogicznych, procesu dydaktycznego oraz wychowawczego stanowiły ówczesnie miarę szkoły nowoczesnej, zachowując ją przez ponad dwa stulecia (*Ratio studiorum*⁴). Stworzyli oni nowatorskie koncepty edukacyjne oraz projekty i programy dla praktyki pedagogicznej, a także ogromny dorobek naukowy wiedzy o społeczeństwie w zakresie politologicznym, ekonomicznym, jurystycznym, filozofii społecznej i etyki, psychologii zbiorowości, zasady, normy i reguły pragmatyzmu, stanowiące dla prakseologii źródłowe wskazania.

W znaczących gremiach kultury hiszpańskiej pierwszej połowy XVII w. postać jezuita Baltasara Graciána – już za jego życia – wywoływała zainteresowanie ówczesnych hiszpańskich elit umysłowych, a w historii hiszpańskiego baroku jest on uznany za oryginalną umysłowość, a jego twórczość miała istotny wpływ na rolę i znaczenie etycznych wartości w pragmatycznych motywacjach i osobowości człowieka. Kim zatem był? Urodził się w Hiszpanii 8 stycznia 1601 roku w małej miejscowości Belmonte w prowincji Saragossa. Jego ojciec był lekarzem, a wuj księdzem. W roku 1619 ukończył trzyletnie kolegium jezuickie w Saragossie, po wstąpieniu do nowicjatu dwa lata studiował filozofię w kolegium Calatayud oraz filozofię i literaturę na Uniwersytecie w Toledo, następnie od 1623 r. teologię na Uniwersytecie w Saragossie, gdzie później przez pewien okres pracował. Za uporczywe nieposłuszeństwo w publikowaniu swoich prac bez wymaganego zezwolenia, które:

było tak kłopotliwe, że kiedy wydał trzeci, ostatni tom arcydzieła *El criticón*, (w 1657 roku) wielką satyryczną alegorię egzystencji człowieka, został usunięty ze stanowiska w katedrze badań nad tekstami świętymi w Uniwersytecie w Saragossie i skazany na wygnanie do miasteczka [Graus – K.W.], w którym później zmarł⁵,

jednakże zmarł w miejscowości Tarazona 6 grudnia 1658 r. Biografowie wskazują na jego trudny charakter, upór we własnych poglądach, nieposłuszeństwo w stosunku do przełożonych i zwierzchników, za co był obserwowany, przeszukiwano jego pokój, czytano skrycie jego rękopisy oraz śledzono wypowiedzi w trosce, z perspektywy Rzymu, o jego duszę i umysł, zwłaszcza że wszystkie prace – z wyjątkiem jednej – opublikował bez zgody zwierzchników⁶. Abstrahując od wymogów przestrzegania zasad funkcjonowania zwierzchności oraz stosowania się do reguł w relacji przełożony – podległy w zbiorowościach zakonnych, należy mieć na uwadze funkcjonowanie zależności feudalnej z jej bezwzględnie poddańczą podległością, zwłaszcza w relacjach międzyosobowych.

⁴ *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, oprac. K. Bartnicka, T. Bieńkowski, Warszawa 2000; L. Piechnik SJ, *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599)*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.

⁵ B. Gracián, *Sztuka doczesnej mądrości*, tłum. P. Gancarczyk, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2010, s. 12; idem, *El criticón*, introducción E.H. Serena, Edición Elena Cantarino, Publisher Austral 2011, paginas 800; B. Suchodolski, *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967, s. 541–542.

⁶ B. Gracián, *Sztuka doczesnej mądrości*, op. cit., s. 13.

Baltasar Gracián uzyskał wszechstronne wykształcenie teologiczne i filozoficzne oraz w dziedzinie wiedzy humanistycznej (o literaturze), społecznej i o polityce, znał języki klasyczne – poza łaciną – grekę i hebrajski. Znał dogłębnie wykładnie normatywne doktryn teologicznych i moralnych, ich aksjologiczne znaczenia oraz systemy filozoficzne i ich nurty. W roku 1627 został księdzem, pozostając całe życie w czynnej posłudze, był nauczycielem w wielu szkołach jezuickich, na przykład w Calatayud, Lleida, Gandia. Jako uznany kaznodzieja pełnił funkcję rektora w kolegium w Tarragonie i kilku innych jako zarządzający zastępca rektora⁷. Przez całe dorosłe życie wnikliwie śledził rozwój nauki, kultury, sztuki, polityki i gospodarki oraz analizował motywy, zachowania, działania, postawy ludzi z kręgów arystokracji, władzy monarszej świeckiej i duchownej⁸. Pracując w kolegium jezuickim w Huescas, zaprzyjaźnił się z Vincencio Juanem de Lastanosą, późniejszym wybitnym hiszpańskim humanistą, mecenasem nauki i sztuki, kolekcjonerem dzieł malarstwa odrodzenia i literatury, który sponsorował wydanie jego prac. Następnie, w latach 1639–1641, był spowiednikiem wicekróla Aragonii i Nawarry księcia de Noche-rra Francesco Marii Carraffa, przebywał też kilkakrotnie na dworze królewskim w Madrycie. Znał cechy psychamentalne znaczących i możnych ludzi swojego czasu, ludzi władzy oraz interesu politycznego i majątkowego.

Wizerunek intelektualny Graciána ukazuje go jako wszechstronnie wykształconego erudyte, znającego filozofię grecko-helleńską, arabską oraz żydowską, znawcę dzieł artystów⁹ i myślicieli włoskich, francuskich, niemieckich, angielskich, holenderskich okresu

⁷ Baltasar Gracián y Morales urodził się w Hiszpanii 8 stycznia 1601 r. we wsi Belmonte, w prowincji Saragossa, region Aragonia, zmarł 6 grudnia 1658 r. w Tarazonie. Miejsce urodzenia, w uznaniu jego twórczości, nosi nazwę Belmonte de Gracián. Autor kilku książek znaczących dla hiszpańskiego baroku, które niedługo po jego śmierci stały się tematem dla polemik naukowych, krytyk oraz dyskursów interdyscyplinarnych pojawiających się w następnych stuleciach (np. wydane w Wilnie 1764 r. w tłum. A. Brodowskiego *Maxymy X. Baltazara Graciana, Oraculum w rękę i nauce roztropności po hiszpańsku*), co niewątpliwie wynikało z aktualności treści oraz oryginalności formy ich narracji. W niniejszym artykule wszystkie cytowania pochodzą z książki: B. Gracián, *Sztuka doczesnej mądrości*, op. cit., s. 10. W języku polskim zostały wydane książki: B. Gracián, *Wyrocznia podręczna*, tłum. S. Łoś, Wydawnictwo Test, Warszawa 1997; idem, *Brewiarz dyplomatyczny*, tłum. B. Gajewicz, Paryż 1950, wyd. 2, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2015; idem, *Sztuka roztropności. Podręczna wyrocznia, w interpretacji Jeremego Robbinsa*, tłum. K. Krzyżanowski, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2015; idem, *Brewiarz dyplomatyczny*, nowe wyd. Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2007; idem, *El Honore. Bohater, czyli rzecz o człowieku niezwykłym*, tłum. B. Sławomirska, Wydawca Spółka Hanzeatycka, Kraków 2001; idem, *El Discreto. Światowiec, czyli rzecz o człowieku niezwykłym*, tłum. B. Sławomirska, Wydawca Spółka Hanzeatycka, Kraków 2001; T. Eminowicz-Jaśkowska, *Baltasar Gracián, hiszpański pisarz i moralista barokowy*, Oficyna Wydawnicza Abrys, Kraków 2003; B. Gracián, *Sztuka geniuszu. Traktat o koncepcie wraz z antologią poezji Sigle dr Ore*, tłum. i oprac. P. Sobolczyk, red. B. Jędraszko, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 2020.

⁸ M. Tunón de Lara, J.V. Baraque, D. Ortiz, *Historia Hiszpanii*, tłum. Sz. Jędrusik, Wydawnictwo Universitas, Kraków 1997, s. 204. Fakt, że Gracián określał króla Kastylii, Aragonii i Neapolu Ferdynanda V Katolickiego *don Ferdinando politico*, którego papież Juliusz II mianował *Królem Jerozolimy*, świadczy o tym, że pozostały świadectwa takiego stanowiska wyrażane przez Graciána blisko półtora wieku później w pracach *El Honore (Bohater 1637 r.)* i *El Politico (Polityk 1640 r.)*, odnotowane jako znaczące przez historyków hiszpańskich.

⁹ „[...] sławni pisarze XVII wieku, jak B. Gracián, prawdziwie piękno widzieli nie w mierze i proporcji, lecz w subtelności”, w: W. Tatariewicz, *Parerga*, Warszawa 1978, s. 10.

renesansu oraz literackich swojej epoki, krytycznego interpretatora i nowatorskiego w formie pisarstwa aforystycznego oraz lakonicznie tekstowego przekazu treści sentencjonalnej¹⁰, elokwentnego i merytorycznego polemistę, wnikliwego obserwatora i logicznego analityka, powściągliwego w ocenianiu, nieustępliwego wobec zwierzchniej nadrzędności. Filozoficzną podstawę jego poglądów stanowił arystotelesowski intelektualizm z jego *agathon*¹¹, a w kwestiach etycznych stoicyzm epikurejski, natomiast pod względem stylu narracji senekańska sentencjonalność przekazu wartości moralnych¹². W poglądach antropoaksjologicznych Graciána obecny jest też wpływ myśli erasmiańskiej, natomiast w kwestiach postrzegania i ujmowania ludzi w rzeczywistym ich życiu Alighieri Dante i Niccolò Machiavelli. Jest często wyraźny w krytycznym obnażaniu egzystencji człowieka, także w odniesieniu do społecznych aspektów nawiązuje do myśli herezjarchów i utopistów¹³. Stoicyzm jego wymownie wyraża praktyczna intencja tej myśli:

W niebie wszystko przynosi zadowolenie, w piekle wszystko jest smutkiem, a na ziemi [...] znajdujemy i to, i to. Żyjemy między dwoma skrajnościami i mamy udział w obu. Szczęście zmienia się: nie wszystko jest szczęściem i nie wszystko jest pomyślnością. Życie doczesne to zero: samo w sobie nic nie znaczy. Dodaj do niego niebiosa i znaczy wiele. Obojętność wobec różności świata to rozważa; mądrość niewiele dba o nowości. Nasze życie rozwija się jak sztuka w teatrze, więc troszcz się o to, by skończyło się dobrze [211]¹⁴.

Gracián, odwołując się do aksjologii renesansowych ideałów rozwijania talentów człowieka, jednocześnie ukazuje go w rzeczywistej egzystencji czasów, w których żyje, którego życie pozbawione jest złudzeń co do ludzkiej doskonałości, a wymaga od niego

¹⁰ O formie pisarstwa aforystycznego, w: *Źądło i miód mądrości. Antologia aforyzmu polskiego*, wyb. i posł. K. Orzechowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977, s. 127–136. „Każda z literatur europejskich szczyty się swoimi aforystami: Hiszpanie mają Baltazara Graciana, Francuzi – całą plejadę: Pascal, La Rochefoucauld, La Bruyère, Vauvenargues, Chamfort, Rivarol, Joubert; literatura języka niemieckiego ma ich długą listę: Lichtenberg, Goethe, F. Schlegel, Novalis, Nietzsche, Hebbel, Ebner-Eschenbach, Kraus, Kafka, Musil; tak samo literatura języka angielskiego: Halifax, Chesterfield, Johnson, Emerson, Blake, Hazlitt, Bierce, Wilde – oto mniej więcej najważniejsi bogowie aforystycznego Olimpu, na którym z rzadka pojawiają się aforysty innych literatur; Szwedzi Oxenstierna i Hammarskjöld, rosyjski Sowizdrzał Koźma Prutkow, Czech Gabriel Laub. Spośród Polaków na ten Olimp wyniesiony został Stanisław Jerzy Lec, którego „myśli nieuczesane” zdobyły światowy rozgłos”, s. 130.

¹¹ *Agathon* (z gr. – dobro). Dla *Arystotelesa *agathon* to życie wypełnione dążeniem do realizacji celu – *telos – i angażujące najwyższe władze duszy, w: S. Blackburn, *Oksfordzki słownik filozoficzny*, red. J. Woleński, Warszawa 1997, 2004, s. 13.

¹² Zaskakujący jest u Graciána epizodyczny incydent z platonizmem w kontekście *mądrości* racjonalnego lub rozsądkowego praktycyzmu, mając przy tym na uwadze jego oczywisty sens teozoficzny bądź teologiczny: „Ziemskie rzeczy to cienie niebiańskich i zachowują się jak cienie; uciekają, kiedy je ścigasz, i ścigają Ciebie, kiedy przed nimi uciekasz” [205].

¹³ B. Suchodolski, op. cit., s. 542.

¹⁴ Pobrane z tej książki cytowania oznaczono w tekście niniejszego artykułu adekwatnym numerem aforyzmu [x], do numeru w jej tekście.

udziału w *bellum omnium contra omnes*¹⁵, do czego konieczne jest posiadanie wiedzy praktycznej oraz oparte na niej rozważne działania. W tym kierunku powinna zmierzać edukacja, wskazując na to intencje sugestii pragmatycznych w jego poglądach, nie tylko ze *Sztuki doczesnej mądrości*.

Relacje międzyludzkie Gracián postrzegał jako nieustanną walkę z kimś, o coś, dla zasady, jednakże zawsze, aby dominować nad innymi, bądź możliwie niejawnie panować nad zwierzchnością, być niezauważalnie nadrzędnym, manipulować innymi i stanowić o nich, stosować regułę cynizmu, postępować instrumentalnie w dążeniach do osiągnięcia celów w realizacji spraw wyższego znaczenia. Nieustanne dążenie do zwycięstwa, ciągłe trwanie w dominacji, stosowanie prowokacji jako taktyki, używanie obłudy oraz przejawianie negatywnych bądź pozytywnych zachowań jako kamuflażu, wyrażanie fałszywych intencji oraz cynicznych wyznań poczytywał za pragmatyczny kontekst życia, głęboko pesymistyczny, uznawał go jako siłę obecności w relacjach międzyludzkich oraz istnienia w stosunkach społecznych. Uważał, że realistyczny, wolny od iluzorycznego, stosunek do rzeczywistego życia oraz jego idealizacyjnych projekcji można uczynić jedynie rozumą *prudencia*, jako cnotą praktyczną rozumu.

Jakie wartości zawiera *prudencia*, cnota praktyczna rozumu, jak i przez co je wyraża oraz jakie jej intencje dla edukacji werbalizuje w wybranych deliktach ze *Sztuki doczesnej mądrości*. W tekście tego dzieła zawierają się, wprawdzie rzadko, kontekstualne niejednoznaczności, które jednakże wskazują na dominację intencji wartości pragmatycznych ukierunkowanych na edukację, natomiast w mniejszym zakresie ukazują intencje edukacyjne skierowane na wartości pragmatyczne. Gracián wskazuje kierunkowość sprawczą oddziaływania wartości pragmatycznych, będących zwaloryzowanym stanem efektywnego spełnienia potrzeb, w stronę wymaganej przez życie użyteczności praktycznej, a więc poprzez wymóg uwzględniania ich w edukacji. Spośród trzystu tekstów sentencji w *Sztuce doczesnej mądrości* wybrane zostały treści, które wyrażają warunki i cechy egzystencji człowieka, wskazując prymat wartości pragmatycznych, jak uważał Gracián niezbędnych w nauczaniu, bowiem należnych jego wiedzy i umiejętności. Zostały one przedstawione w wybranych deliktach intelektualnych, aksjologicznych oraz pragmatycznych. Niezbędne zatem było stosowanie pojemnych treściowo i adekwatnych znaczeniowo cytatowych odniesień w ukazywaniu pragmatycznych znaczeń zawierających intencje edukacyjne.

Głównym dążeniem człowieka według Graciána jest „stanie się prawdziwą osobą”, którą pojmował jako „największą doskonałość ze wszystkich”, aby ją osiągnąć, to jest „uczynić w dzisiejszych czasach mędrca z jednego człowieka”, potrzeba wielkiego wysiłku oraz „więcej sił i środków” [1]. Treść tej pierwszej sentencji w *Sztuce doczesnej mądrości* jest zadaniem programowym dla edukacji, ponadto *stawanie się osobą* odbywa

¹⁵ Paralela znaczeniowa jest tu przypadkowa do Thomasa Hobbesa w *Lewiatanie*, lecz adekwatna w twórczości tych wielkich myślicieli XVII w.

się w dążeniu do moralnej doskonałości, a człowiek inteligentny kierujący się rozumem „musi też mieć prawy charakter” [2]. Dążenie do doskonałości:

zarówno, jeśli chodzi o Twoją osobowość, jak i życie zawodowe [...] poprzez osiągnięcie pełni swoich uzdolnień i wybitności prowadzi do cech doskonałej osoby: wzniosłości, gustu, rasowej inteligencji, klarowności dążenia, dojrzałości osądu [...]. Doskonała osoba – mądra w mowie, rozważna w czynach – jest chętnie przyjmowana, a nawet pożądana, w gronie ludzi roztropnych [6].

Uzasadnienie dla tych przekonań jest praktyczne, bowiem:

znacysz tyle, ile wiesz, a jeśli jesteś mądry, możesz uczynić wszystko, co chcesz. Osoba, której brak wiedzy, jest światem pozbawionym słońca [rozumy – K.W.]. Bez odwagi mądrość nie wydaje żadnego owocu [4].

Znane tego rozwinięcie w teoretycznym przedstawieniu odnajdujemy w „zbiorze zaleceń dobrej roboty” Tadeusza Kotarbińskiego, który ukazuje, że

mądrość praktyczna od wieków nie ustaje w nawoływaniu do dzielności, a zalecenia te zaś sprowadzają się do trzech naczelnych: dobierać trafne środki do celów, działać energicznie, to znaczy wydatkować cały wkład niezbędnego dla sprawy wysiłku, i działać gospodarnie, nie marnując zasobów, zużywając ich tyle tylko, ile potrzeba dla urzeczywistnienia zamierzeń. [...]. Toteż moralisci i etycy nie nawołują do sprawności po prostu, lecz do dzielności, a dzielność – to sprawność zastosowana do działań o celach godziwych¹⁶.

Prymat sprawności niewątpliwie zawiera się w *Sztuce doczesnej mądrości*, lecz również często zawiera się w niej racja moralna, czyli godziwość, bowiem autor był już za życia uznanym moralistą i za takiego jest uznawany w literaturze. Przy tym uważał, że

Lepiej postawić na intensywność niż na ekstensywność. Doskonałość to nie ilość, ale jakość. Bardzo dobre rzeczy zawsze były rzadkie; wielka ilość dyskredytuje. Nawet pośród ludzi olbrzymi to zwykle tak naprawdę karły. [...] Sama ekstensywność nie może być niczym innym jak tylko przeciętnością, a ludzie uniwersalni, którzy chcą być we wszystkim, często są niczym. Intensywność prowadzi do wybitności, a nawet – w sprawach wielkiego rozumu – do sławy [27].

Czyli nic ponad miarę, a wszystko z rozsądku w przydatnej użyteczności, w tym wyrażała się istota stoickiego praktycyzmu Graciana.

Dla niego:

Człowiek wolny od kłamstw i złudzeń [...] cnotliwy i mądry, dworski filozof. [...] Filozofia nie jest już czczona, choć jest głównym zawodem mędrców. Nauka rozważi nie jest już gloryfikowana. [...] Ale mimo to wyswobodzenie się od fałszu zawsze było pokarmem rozważi i jedną z rozkoszy ludzi prawych [100].

¹⁶ T. Kotarbiński. *Medytacje o życiu godziwym*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976, s. 97.

Pozostaje to nadal zadaniem dla edukacji. Ponadto, cenił on:

Wzniosły gust. Możesz go kształtować tak jak umysł. Pełna zdolność pojmowania ostrzy apetyt i pragnienie, a także, później przyjemność posiadania. Możesz osądzać czyjąś wielkość lub talent na podstawie tego, jakie ma on aspiracje. Tylko wielka rzecz może zadowolić wybitny talent. [...] Gustu nabywa się od innych. Czynisz go własnym, nieustannie ćwicząc. Masz szczęście, jeśli możesz związać się z kimś, kto ma doskonały gust [65].

Istotne znaczenie praktyczne dostrzegał on w cechach kultury osobowej człowieka, takich jak:

Swoboda i wdzięk we wszystkim. To ożywia talent, napędza mowę, daje duszę czynom i podkreśla najwspanialsze zalety. Inne doskonałości są ozdobą natury, ale wdzięk ozdabia same doskonałości: nawet myśli czyni bardziej zachwycającymi. Bierze się to z naturalnej predyspozycji, a nie jest wynikiem włożonych w to wysiłków i prześciga wyznaczniki sztuki. Jest bardziej wszechmocna niż zwykła umiejętność i łączy się z elegancją. Pogłębia wiarę w siebie i pomnaża doskonałość. Bez tego całe piękno jest martwe, każdy zaszczyt to dyshonor. Przewyższa zalety roztropności, rozważę i sam majestat. To najkrótsza droga do osiągnięcia zamierzeń i elegancki sposób na ominięcie kłopotów [126].

To jest też zadaniem dla edukacji, mianowicie, jak w niej odkrywać predyspozycje, zdolności, talenty uczniów i je rozwijać – zadanie trudne, lecz nie niemożliwe. W kontekście cnót osobowych Gracián postrzegał szczęście jako dobrostan warunków, możliwości i zdolności człowieka do działania, również przy tym, po stoicku, dostrzegał w doznawaniu szczęścia także przeżywanie troski, doświadczanie cierpienia, wynikające z przywiązania do dóbr i duchowych sprawstw szczęściodajnych¹⁷. W nauczaniu wychowującym do cnót moralnych, takich jak: dobro, także mądrość i wiedza, gust, wdzięk, prawość, talenty praktyczne, radość, jego zdaniem, staje się:

Człowiek wszechstronny. Ponieważ posiada pełnię doskonałości, może mierzyć się z wieloma ludźmi. Czyni zawsze życie przyjemnym i przekazuje tę radość swoim przyjaciołom. Urozmaicenie i doskonałość czynią życie zachwycającym. Wielką sztuką jest wiedzieć, jak cieszyć się wszystkimi dobrymi rzeczami. A jeśli Natura uczyniła z człowieka kompendium całego naturalnego świata, niech sztuka uczyni go wszechświatem dzięki treningowi gustu i umysłu [93].

Jest to jeszcze renesansowe ujęcie, a zarazem już oświeceniowe spojrzenie, a przy tym będące także współczesnym dążeniem do wychowania i wykształcenia człowieka wszechstronnego.

Większość sentencji Graciána przedstawia znaczenie wiedzy, ukazuje jej poznawczą przydatność oraz efektywną praktycznie użyteczność. Dominujące znaczenie wie-

¹⁷ W. Tatariewicz. *Dobro i oczywistość. Pisma etyczne*, red. P.J. Smoczyński, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1989, s. 207–208.

dzy w XVII w. stanowiło przesłankę racjonalizmu oświeceniowych idei edukacji, aż po współczesną jej ideę społeczeństwa wiedzy¹⁸. Wiedzę zdobywa się nie tylko w sformalizowanym nauczaniu szkolnym, także – jak wskazywał – sokratycznym sposobem:

Otocz się mędrcami, którzy będą Cię wspierać. Rzeczy nabierają mocy, gdy wspierają je ludzie o wielkich umysłach, którzy potrafią wydobyć je z niewiedzy i zająć pozycje w walce z trudnościami. Skorzystanie z pomocy mądrych ludzi to niezwykły talent [...]. Oto nowy sposób zdobywania panowania nad innymi, w tym, co ma największe znaczenie w życiu: umiejętnie uczynić służących z tych, których natura uczyniła Twoimi zwierzchnikami. Mamy krótkie życie, a wiele nauki i nie możesz żyć, jeśli tego nie wiesz. Zawiera się w tym niezwykła umiejętność zgłębiania wiedzy i uczenia się bez wysiłku: należy zdobywać wiedzę od wielu ludzi i wiedzieć więcej niż oni razem wzięci. [...] Wybierz temat i niech ludzie wokół Ciebie służą Ci rzeczową wiedzą. Jeżeli nie możesz z mądrości uczynić swego sługi, uczynź z niej swojego przyjaciela [15].

Przy tym:

Wiedza i szlachetne zamiary [...] sprawią, że Twój sukces będzie wydawać owoce. [...] Niegodziwość to trucizna dla doskonałości. Kiedy działa wspólnie z wiedzą, psuje ją nawet bardziej subtelnie. Wysokiej miary talenty połączone z podłością źle kończą. Wiedza bez rozsądku to podwójne szaleństwo [16].

Gracián uznaje, że

Zdrowy rozsądek to jest tron rozumu, fundament rozważi, a dzięki jego światłu łatwo odnieść sukces. [...] Kiedy choć trochę go brakuje, człowiek najbardziej błędzi. Wszystkie działania w życiu zależą od jego wpływu i wszystko wymaga jego aprobaty, ponieważ wszystko zależy od rozumu. Polega on na naturalnej skłonności do wszystkiego, co najbardziej odpowiada rozumowi i do wszystkiego, co najbardziej stosowne [96].

Rozum praktyczny wyraża się w zdrowym rozsądku, a ten na poziomie powodowania się nim przejawia się w rozważnym działaniu, co zapewnia działania skuteczne i bezpieczne.

Oblicza mądrości są wiodącym tematem sentencji Graciána, a przedmiotowe konkretyzacje sytuacji jej obecności, czy też jej braku, określane są głupotą – obie ukazują edukacyjne intencje jego aforystyki. Istnienie głupoty stanowi niejawnie, lecz równie istotne jak zdobywanie wiedzy zadanie w edukacji:

Nie zgiń z głupoty. Mądrzy ludzie zwykle umierają obłąkani. Głupcy duszą się sami swoją mądrością. Umierasz z głupoty, gdy pojmujesz zbyt wiele. Niektórzy umierają, ponieważ czują zbyt wiele, inni dlatego, że nic nie czują. Niektórzy są głupcami, ponieważ niczego nie żałują, inni dlatego, że żałują. Głupotą jest zginąć z powodu nadmiaru wiedzy. Niektórzy giną, ponieważ rozumieją wszystko, a inni żyją, ponieważ nie rozumieją niczego. Chociaż wielu ginie

¹⁸ Cztery filary edukacji, w: *Edukacja – jest w niej ukryty skarb: Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji w XXI wieku, pod przewodnictwem Jacques'a Delors'a*, Wydawnictwa UNESCO, Warszawa 1998, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich.

z głupoty, niewielu głupców naprawdę umiera, jako że tylko mała ich część zaczyna naprawdę żyć [208]¹⁹.

Wymowa tej aluzyjnej sentencji wskazuje na potrzebę edukacji, która pozwala przewycięzać głupotę, a to pozwala *naprawdę żyć*. Edukacja ma za zadanie wyjaśniać to, co mądre, oswajać mądrość przez nadanie jej możliwości praktycznej stosowności, chodzi tu więc o mądrość użyteczną. W praktycyzmie życia Gracián uznaje za główną jego cnotę:

Dobry osąd. Niektórzy ludzie rodzą się rozważni. Przychodzą na świat z pewną przewagą – zdrowym rozsądkiem, który jest naturalną częścią mądrości – i mają za sobą już połowę drogi do sukcesu. Z wiekiem i dzięki doświadczeniu ich rozum osiąga całkowitą dojrzałość, a ich osąd mobilizuje ludzi wokół nich. Ci ludzie nienawidzą wszelkiego rodzaju kaprysów, które mogą stanowić pokusę dla rozważności, zwłaszcza w sprawach państwowych, w których ważna jest całkowita pewność. Tacy ludzie zasługują na to, by stać u steru państwa albo jako sternicy, albo jako doradcy [60].

Uniwersalność tej myśli ujawnia także obecnie swą aktualność, wskazując potrzebę jej urzeczywistnienia.

Relacje z innymi osobami ukazane w *Sztuce doczesnej mądrości* stanowią swoisty podręcznik reguł, wskazań, ostrzeżeń i przekonujących sugestii, jak w nich postępować, zawierający jednocześnie odnośne uzasadnienia aksjologiczne, które można traktować jak materiał dydaktyczny nauczania strategii kontaktów międzyludzkich. Treści sentencji dotyczące relacji międzyludzkich, których jest zdecydowana większość, stanowią zbiór jednoznacznych i przekonujących wskazań działań socjotechnicznych, zachowujący aktualność oraz przydatność wykorzystania ich w nauczaniu. Ludzką gorliwość, przeważnie niecierpliwość, Gracián oceniał krytycznie, pisał:

Nie bądź porywczy, gdy wystawiasz siebie lub innych na ryzyko. Niektórzy sami szkodzą własnej pozycji lub godności innych. Zawsze balansują na krawędzi głupoty. [...] Ale ludźmi, którzy wystawiają na próbę naszą rozważność, są w większości ci, którzy niczego nie robią dobrze i o wszystkim mówią źle [221].

Uznawał, że

Ostrożne wahanie to oznaka rozważności. [...] Problem polega na tym, że osoba, która powinna być najbardziej ostrożna, często jest najmniej uważna. Mędrcy unikają kłopotliwych, kompromisowych sytuacji i okazują panowanie nad sobą. Mądra osoba jest ostrożna [222].

Unikanie zachowań afektywnych to częste wskazania w *Sztuce życiowej mądrości*:

Panuj nad sobą. Bądź szczególnie uważny w ryzykownych sprawach. Nagłe porywy namiętności sprawiają, że rozważność zostaje wytrącona z równowagi, wtedy możesz być zgubiony.

¹⁹ Tytułem adekwatnego aforyzmu Adolfa Nowaczyńskiego – „Normalny głupiec ma sobie zawsze jeszcze jedno do wyrzucenia, a to, że jest za mądrym jak na nasze stosunki”, w: *Źądło i miód mądrości. Antologia aforyzmu polskiego*, op. cit., s. 73.

[...] Przebiegli ludzie zastawiają te pułapki na rozwałę, aby wysądować sprawy i umysły ich przeciwników. Przenikają tajemnice, docierają do sedna największych talentów. Twoja kontrstrategia? Samokontrola, zwłaszcza jeśli chodzi o twoje nagłe impulsy [207].

Gracián wskazuje i ostrzega:

Wiedz, że prostactwo jest wszędzie. Każdy doświadcza tego w jego własnym domu. Można tam znaleźć nie tylko ordynarnych ludzi, istnieją też wysoko urodzone chamy, a ci są jeszcze gorsi od tych pierwszych. Tacy ludzie odzwierciedlają jakość motłochu [...] ale wyrządzają więcej szkody. Mówią jak głupcy i zuchwale krytykują innych. [...] nie przywiązuj żadnej uwagi do tego, co mówią, a jeszcze mniej do tego, co czują. Znaj ich, tak, ale po to, by ich unikać: unikaj udziału w ich prostactwie albo bycia obiektem ich kpin. Każda głupota to prostactwo, a motłoch jest złożony z głupców [207].

Znaczenie tych ostrzeżeń jest niezbędne dla pracy wychowawczej, nie tylko dlatego, aby unikać uczestnictwa w głupocie, także przez to, że jest ono aktualnie niemające.

Zwierzchność i podległość Gracián uznawał za nieuniknioną najważniejszą relację współżycia ludzi, w której:

Nie przyćmiewaj swego zwierzchnika. Bycie gorszym od kogoś to stan budzący nienawiść, a odniesienie zwycięstwa nad zwierzchnikiem wynika z głupoty albo z fatalnego zbiegu okoliczności. Przewaga jest zawsze wstrętna, zwłaszcza w odczuciu zwierzchników i suwerenów. Większość ludzi nie ma pretensji o to, że są od nich gorsi, jeśli chodzi o przyszłość losu, charakter czy temperament, ale nikomu, zwłaszcza suwerenowi, nie podoba się to, że ktoś przewyższa go pod względem inteligencji. Jest ona królewskim atrybutem i jakkolwiek występkiem przeciw tej cesze władcy grozi utratą jego majestatu. Przełożeni chcą dominować w tym, co jest najważniejsze [7].

Dlatego ostrzegał:

Nigdy nie miej wspólnych tajemnic ze zwierzchnikami. [...] Wielu zginęło przez to, że zostali powiernikami. [...] Nie będą patrzeć na ciebie przychylnym okiem, jeśli zobaczylesz coś niepochlebnego. Nie powinienesz mieć wokół siebie ludzi, którzy wiele Ci zawdzięczają, a zwłaszcza możnych. Bądź blisko nich dzięki przysługom, które im wyświadczyłeś, a nie tym, które przyjąłeś. Osoba, która mówi o swoich sekretach innemu człowiekowi, staje się niewolnikiem i to jest rodzaj przemocy, jakiej zwierzchnik nie może znieść [237].

Jest to nieprzemijalna mądrość, zwłaszcza,

Gdy udzielasz komuś rady, powinienesz robić to w taki sposób, jakbyś przypominał mu o czymś, o czym zapomniał, a nie rozpałał światło, którego nie jest w stanie zobaczyć [7].

Wiedzę o tym oraz o tej cesze kultury osobistej, jako świadectwie dobrego wychowania, będącym wyrazem człowieka kulturalnego w *obyciu*, kształtuje się w nauczaniu wychowującym, gdyż nabywanie kultury w doświadczeniu własnym drogą prób i błędów jest ryzykownie niebezpieczne.

Spośród wielu koniecznych relacji międzyludzkich Gracián przyjaźń uznawał za główną wartość kulturową w życiu człowieka, przekraczającą swym znaczeniem wymiar mikrozwiazku między osobami. Pisał o niej jako o zadaniu:

Miej przyjaciół. Oni są jak drugie życie. Dla przyjaciela wszyscy przyjaciele są dobrzy i mądrzy. Kiedy jesteś z nami, wszystko zmienia się na lepsze. Jesteś wart tyle, ile inni chcą, abyś był, jak o tobie mówią, a droga do ich ust prowadzi przez ich serca. Nic nie urzeka tak bardzo jak służenie innym i nie ma lepszego sposobu na zdobycie przyjaciół jak postępowanie tak, jak tego chcą. Wszystko, co mamy najlepszego, zależy od innych. Musisz żyć albo wśród przyjaciół, albo wśród wrogów. Zdobywaj jednego przyjaciela każdego dnia, jeżeli nie jako powiernika, to jako stronnika. Wybieraj dobrze, a znajdzie się kilku, którym możesz zaufać [111].

Przyjaźń jako wartość moralna ma też, jak wskazywał, znaczenie praktyczne, służy bowiem dobremu współżyciu ludzi. Uznawał życzliwość za „pierwszą i najważniejszą Przyczynę” przyjaźni, ponieważ:

Reputacji nabywa się razem z sympatią. Niektórzy tak bardzo ufają swojej wartości, że lekceważą to. Ale rozważna osoba wie bardzo dobrze, że wartość może tylko zyskać, jeśli jest pomnażana przez względy innych. Życzliwość sprawia, że wszystko staje się łatwiejsze, i kompensuje wszystko, czego brakuje: odwagę, integralność, mądrość, a nawet rozważę. [...] Rodzi się zwykle z podobieństwa temperamentów, rasy, rodziny, kraju lub zajęcia. W dziedzinie duchowej życzliwość wynika z talentu, posług, reputacji i wartości. Kiedy człowiek już to osiągnie – a jest to trudne – utrzymanie jej staje się łatwe. Możesz czynić wysiłki, aby ją zdobyć, ale musisz też wiedzieć, jak ją wykorzystać [112].

Aksjologia pragmatyczna Graciána, zawartymi w niej intencjami, obejmuje rozległą przestrzeń edukacji, zachowując przy tym ich trwale czasową w niej aktualność.

W przedstawianym wizerunku cech osobowościowych człowieka, także w innych jego dziełach, Gracián cenił talent, wyjątkową umysłowość i przenikliwą intuicję, stałą prawość, nabywanie umiejętności, doskonały zamysł, okazywaną nieprzeciętność w postawie i działaniu²⁰. W *Sztuce doczesnej mądrości* wskazuje między innymi na to:

Nie bądź w niczym pospolity. Na pewno nie w swoim guście. Jaką mądrą osobą byłaby ta, która nie chciałaby, aby to, co robi, podobało się wielu. Roztropni nigdy nie sycą się pospolitymi oklaskami. Nie szukaj przyjemności w cudach, które podziwia wielu: nie są niczym innym jak szarlatanstwem. Tłum podziwia pospolitą głupotę i nie dostrzega wartości, jaka kryje się w doskonałym zamyśle [28].

Współczesne aktualia powyższych znaczeń mogą być daleko idące swym podobieństwem, a przy tej *doczesnej mądrości* wręcz dzisiejszym stanem:

Tylko nieliczni są przywiązani do prawości. Wielu celebrytuje ją, ale niewielu się do niej zbliża. Niektórzy trwają przy niej, dopóki nie nadejdzie niebezpieczeństwo. W niebezpieczeństwie kłamcy dezawuuują ją, a politycy chytrze stwarzają jej pozory. Ona nie obawia się odłożenia na bok przyjaźni, siły, a nawet swojego własnego dobra, i to wtedy, gdy ludzie jej zaprzeczają. Przebiegłi ludzie przędą subtelne sofistyki i mówią o ich chwalebnych „wyższych motywach”

²⁰ Dzieła wskazane w przypisie 8 i 9.

albo „względach bezpieczeństwa”, tymczasem naprawdę prawa osoba uważa oszustwo za rodzaj zdrady, jest bardziej dumna z tego, że jest niewzruszona niż przebiegła i zawsze można ją znaleźć po stronie prawdy. Jeżeli nie zgadza się z innymi, to nie z powodu jakiejś jej niestałości, ale z tego względu, że inni porzucili prawdę [29].

Intencja edukacyjna zawarta w tej myśli wskazuje na istotne znaczenie wychowania do praworządności.

Zasoby treści socjotechnicznych są w *Sztuce doczesnej mądrości* dominujące, w formie instruktywne, w sugestywności przekonujące, w celowości przydatne dla edukacji.

Nigdy nie zdradzaj wszystkich tajemników Twojej sztuki. Wielcy nauczyciele są wyrafinowani w sposobie, w jaki ujawniają swoje tajemnice. Zachowaj swoją wyższość i pozostan nauczycielem. [...] Nie wysuszaj źródła swojego nauczania lub swojej ofiarności, bo w ten sposób zachowasz swoją reputację i sprawisz, że inni nie przestaną być od Ciebie zależni. Zarówno w nauczaniu, jak i dawaniu innym, czego pragną, trzymaj ludzi na wędce i ujawniaj doskonałość po trochu [212].

Instruktywną treść wskazań manipulacyjnych zawiera na przykład wskazanie:

Wiedz, jak się sprzeciwić. To wspaniały sposób, by zdenerwować innych: oni się zmieszają, a Ty nie. Możesz użyć sprzeciwu, by uwolnić namiętności innych ludzi. Okazywanie niewiary każe ludziom uzewnętrznić ich sekrety; to jest klucz do zamkniętych serc. Z wielką subtelnością możesz przetestować wolę i osąd innych. Przebiegle wzgardź słowem, które ktoś inny okrył płaszczem tajemnicy, a upolujesz jego najgłębsze sekrety i sprawisz, że krok po kroku rozplącze mu się język, a wtedy zostanie złapany w pułapkę sieci subtelnego oszustwa. Rezerwa rozsądnej osoby sprawia, że inni się gubią. [...] Wątpliwości to najlepszy wytrych, jaki może mieć Twoja ciekawość; dotrze tam, gdzie chce. Nawet jeśli chodzi o naukę, dobry student sprzeciwia się swojemu nauczycielowi i sprawia, że ten chętnie udziela wyjaśnień i broni prawdy. Ostrożnie kogoś sprowokuj, a jego nauczanie będzie doskonalsze [213].

Wskazuje to na rekomendację erystycznej formy dialogizacji, tak zwanej wydobywczej. Uzasadnienie przebiegłości Gracián tak przedstawia:

Wykorzystuj przebiegłość..., ale nie nadużywaj i nade wszystko nie ujawniaj jej. Każdy fortel musi pozostać tajemnicą, ponieważ może wzbudzać podejrzenia: dotyczy to zwłaszcza przebiegłości, którą traktuje się z nienawiścią. Oszustwo jest powszechne, więc miej się na baczności. Ale ukryj swoją ostrożność przed oczyma innych, tak aby nie stracić zaufania. Kiedy inni się o niej dowiadują, stanowi to dla nich obrazę i wywołuje chęć zemsty, prowokując niewyobrażalne nieszczęścia. Postępowanie z namysłem da Ci wielką przewagę. Nic tak nie rozwija rozsądku. Największa doskonałość działania zależy od opanowania, z jakim się działa [45].

Jest to ukazanie negatywnych konsekwencji przebiegłości i ich unikania. Wyraźnie wskazuje na potrzebę przyzwoitości, gdy pisze:

Nie bądź sławny z powodu swoich forteli... chociaż bez nich nie możesz żyć. Lepiej być ważnym niż przebiegłym. Każdy lubi być traktowany przyzwoicie, ale nie każdy chce w ten

sposób traktować innych. Nie pozwól szczerości zmienić się w nienawiść ani przenikliwości w przebiegłość. Lepiej, żeby Cię czczono jako mędrca, niż by się Ciebie obawiano jako człowieka przebiegłego. Szczęrzy ludzie są uwielbiani, ale często oszukiwani. Najlepszym fortem jest jego ukrycie, ponieważ fortel uznawany jest za oszustwo. Prostota odżywa w czasie pokoju, a zła wola w czasach wojny. Honorem jest być uważanym za utalentowanego człowieka, to budzi zaufanie. Ale bycie uważanym za przebiegłego rodzi podejrzenia o sofistykę [219].

Wskazana intencja aksjologiczna jednoznacznie wyraża pozytywne znaczenie cechy przenikliwości i przeciwstawia ją znaczeniu postawy przebiegłości, choć tej, w działaniach godziwych, nie potępia. Dla Graciana:

Sztuka wpływania na intencje innych ludzi to bardziej zręczność niż determinacja. Musisz wiedzieć, jak dostać się do innego człowieka. Każdy ma własny specjalny cel czy rzecz, która sprawia mu radość: zależą one od gustu. Każdy ma jakieś bóstwo. Niektórzy pragną dobrej reputacji, inni wielbią zysk, a większość ludzi nade wszystko przedkłada przyjemność. Fortel polega na tym, aby zidentyfikować idole, które mogą kierować ludźmi. To jak posiadanie kluczy do czyichś pragnień [26].

Należy przy tym wskazać na to, że wyrażało ono uwzględnianie różnorodności ludzkiej i stąd przekonanie o potrzebie tolerancji, bowiem pisał,

Doskonałość nie wynika z tego, że coś podoba się jednej osobie: gusta są tak liczne jak ludzie i tak samo różnorodne. Nie ma takiego defektu, którego ktoś nie ceni, i nie musisz zmieniać swojej opinii, ponieważ coś nie podoba się ludziom: inni to docenią, a z kolei ich oklaski zostaną potępione. Wzorem prawdziwej satysfakcji niech będzie aprobata mądrych ludzi, którzy wiedzą, jak osądzić każdy rodzaj rzeczy [101].

Gracián był przeciwny uprzedzeniom, pisał:

Łagodź swoją niechęć. Nienawidzimy niektórych ludzi instynktownie, zanim jeszcze poznamy ich zalety. Czasami to zwykła, naturalna niechęć jest kierowana przeciwko znakomitemu osobom. Niech rozważa utrzymuje to uczucie pod kontrolą; nie bardziej nie poniża niż odczuwanie odrazy do najlepszych ludzi. Tak samo, jak doskonałym posunięciem jest współdziałanie z bohaterami, haniebnym jest traktowanie ich z niechęcią [46].

Zawiera się w tym wyraźna potrzeba wychowania w wartościach tolerancji, obecnie jakże deficytowego, a koniecznego.

W *Sztuce doczesnej mądrości* ukazane zostało znaczenie działania dla osiągnięcia praktycznej użyteczności jako uniwersalnej zasady dobrego życia, którą należy upowszechniać w edukacji, ponieważ tą drogą będzie ona uobecniać się w człowieku, a przez to ujawniać się w tworzonej przez niego kulturze osobowej i społeczeństwa. Czasy i ludzie, w których żył jej autor, charakteryzowały się pryncypializmem wobec idei reformacyjnych oraz ortodoksyjnością świadomości kontrreformacyjnej. Idee wolności i tolerancji miały już swój wyraz i kulturowe sprawstwo w renesansie. Rozwijały się w umysłach następných pokoleń XVII w. jako spragmatyzowane idee dla praktyk społecznych, zwłaszcza u myślicieli angielskich, jak na przykład Thomas Hobbes, John Locke i innych po Gracianie.

W poglądach Baltasara Graciána na praktycyzm życia człowieka i społeczeństwa *pro-fanum* stanowi intelektualizm, aksjologia pragmatyczna oraz edukacja, *sacrum* w nich się nie ujawnia. Napisał rozprawę teologiczną *El Comulgatorio*, wydaną w Saragossie w 1655 r.²¹ Z tekstów *Sztuki doczesnej mądrości* i innych jego prac wynika, że nie wykluczał rozumowego (racjonalnego) pojmowania wiary religijnej, sądził, że za właściwie skutecznym orientowaniem człowieka w życiu, godnym mu należnego uznania, stoi rozum, a rozsądek wyznacza i realizuje osiągnięcie celów użytecznych. *Doczesna mądrość* to mądrość życia i zarazem mądrość życiowa. Pierwsza przynależy ludzkiej naturze życia, a jako mądrość życiowa jest jego siłą sprawczą tworzenia ludzkiego świata. Treści jego sentencji zawierają prawdy o człowieku i świecie ludzkim o znaczącej wartości psychologicznej oraz jednoznacznych intencjach i sugestiach edukacyjnych, wyrażają reguły skutecznego postępowania, uczą oglądu życia i wyciągania z niego wniosków praktycznych. Trafność rozpoznawania motywów działania ludzi wynika u niego z wnikliwej znajomości cech psychicznych wielu znanych mu osobistości z gremiów władzy oraz warstw zamożnych i sugestywnie wskazuje na to, że posiadał on przenikliwą intuicję w rozpoznaniu tego, co w psychologii określa się kategorią mrocznego czynnika osobowości, oraz w wyczuwaniu adekwatnego znaczenia zasobów psychicznych, którymi trzy i pół stulecia później zajęła się psychologia kognitywna. Baltasar Gracián był nauczycielem i uczonym badaczem znacząco wykraczającym poza *Ratio studiorum*. Był w obecnym rozumieniu pracownikiem dydaktycznym i naukowym, czego wyrazem są treści poznawcze oraz zwięzła forma narracji jego dzieł, zawierających dydaktyczne intencje i także ujęcie wiedzy oraz jej przeznaczenie edukacyjne i kulturowe z nieprzemijającą, bowiem wciąż trwającą aktualnością ich przydatności.

Bibliografia

- Blackburn S., *Oksfordzki słownik filozoficzny*, red. J. Woleński, Wydawnictwo Universitas, Warszawa 1997, 2004.
- Edukacja – jest w niej ukryty skarb: Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji w XXI wieku, pod przewodnictwem Jacques'a Delorsa*, Wydawnictwa UNESCO, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.
- Gracián B., *El Comulgatorio*, Independently Published 2020, pages 90. ISBN – 13: 9798633827706; *OBRAS COMPLETAS, II. Baltasar Gracián. El Héroe; El Politico; El Discreto; Oracula manual; Agudeza y Arte de Ingenio; El Comulgatorio*; Escritos menores, Editorial Turner, Madrid 1993.
- Gracián B., *Sztuka doczesnej mądrości, w tłumaczeniu Christopha Maurera*, przekł. P. Gancarczyk, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2010.
- Gracián B., *El criticón*, Introducción E. Higoalga Serena, Edición Elena Cantarino, Publisher Austral 2011.

²¹ B. Gracián, *El Comulgatorio*, Independently Published 2020, pages 90. ISBN – 13: 9798633827706; *OBRAS COMPLETAS, II. Baltasar Gracián. El Héroe; El Politico; El Discreto; Oracula manual; Agudeza y Arte de Ingenio; El Comulgatorio*; Escritos menores. Editorial TURNER. Madrid 1993, pp. 940.

[https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title= Baltasar_Gracián&oldid=62099376](https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Baltasar_Gracián&oldid=62099376).

Kotarbiński T., *Medytacje o życiu godziwym*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976.

Piechnik L. SJ, *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599)*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2003.

Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599), oprac. K. Bartnicka, T. Bieńkowski, Ateneum, Warszawa 2000.

Stróżewski W., *Ontologia*, Wydawnictwo Aureus, Kraków 2004.

Suchodolski B., *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967.

Tatarkiewicz W., *Dobro i oczywistość. Pisma etyczne*, red. P.J. Smoczyński, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1989.

Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.

Tatarkiewicz W., *Parerga*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.

Tunón de Lara M., Baraque J.V., Ortiz D., *Historia Hiszpanii*, przekł. Sz. Jędrusik, Wydawnictwo Universitas, Kraków 1997.

Woleński J., *Epistemologia – poznanie, prawda, wiedza, realizm*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

Żądło i miód mądrości. Antologia aforyzmu polskiego, wyb. i posł. K. Orzechowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.